

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wie zijn de murenbouwers? Over terugtrekking als reactie op geweld in Guatemala-Stad

Peeters, T.D.

Citation

Peeters, T. D. (2022). Wie zijn de murenbouwers?: Over terugtrekking als reactie op geweld in Guatemala-Stad. *Tijdschrift Over Cultuur & Criminaliteit*, 12(3), 31-46.

doi:10.5553/TCC/221195072022012003002

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3514279>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wie zijn de murenbouwers?

Over terugtrekking als reactie op geweld in Guatemala-Stad

Timo Peeters

1 Inleiding

Etnografen hebben een duidelijke voorkeur voor de onderkant van de samenleving bij het bestuderen van geweld en sociaal lijden (Villarreal, 2015). Het onderzoeksgebied geeft hier alle reden toe, want het zijn de armen die het meest geconfronteerd worden met geweld en andere onderdrukkende krachten en die tegelijkertijd veelal afwezig zijn, of overstemd worden, in het publieke debat over dit soort zaken. Hier ligt dus een belangrijke taak voor de etnografie en, breder, voor de sociale wetenschap (Auyero & Berti, 2015; Kilanski & Auyero, 2015). Deze voorkeur heeft echter ook een keerzijde. Die ligt in het feit dat er doorgaans weinig oog is voor fysiek geweld en structureel geweld dat ervaren wordt door mensen met meer toegang tot de in moderne samenlevingen gevierde hulpbronnen. *'The lion's share of ethnographic description'*, schrijft Arthur Kleinman, *'has dealt with the violence of everyday life almost as if that form of violence were equivalent with the social experience in shantytowns and slums in poor countries or in the poorest inner-city ghettos of wealthy nations. But the violences of everyday life also include other kinds of violence in the social order [...]'* (2000: 228). Om deze bewering verder uit te werken, beschrijft hij het verhaal van een Noord-Amerikaanse vrouw uit de middenklasse die gebukt gaat onder de gevolgen – of het geweld – van wat in de volksmond stress wordt genoemd, omdat zij, net als vele anderen, balanceert tussen een veeleisend gezinsleven en een werkend leven, terwijl het haar niet lukt te voldoen aan haar eigen innerlijke behoeften.

De etnografische 'bijziendheid' waar Kleinman aan refereert, heeft ook zijn stempel gedrukt op de studie van geweld in Latijns-Amerika, waar het verbond tussen geweld en ongelijkheid toxische vormen heeft aangenomen en in sommige steden zo'n beetje iedereen die het zich kan veroorloven in gated communities woont – en waar het bestuderen van armoede een nog grotere aantrekkingskracht lijkt te hebben onder etnografen. Deze laatsten kunnen daarnaast nog rekenen op extra zand in hun ogen, omdat de westerse theorieën en ideeën waarin ze onderwezen zijn in veel gevallen niet goed aansluiten op de Latijns-Amerikaanse realiteit. Dit tezamen heeft geleid tot gemakkelijke aannames over de impact en de reikwijdte van geweld – wie het treft en wie niet (en hoe dit in zijn werk gaat) – en, in het bijzonder, over het leven achter de muren van gated communities. Er is behoefte aan *'deep ethnographies of everyday life on either side of the steel barriers and security walls'*, zo stellen Jeff Ferrell, Keith Hayward en Jock Young (2008: 77) terecht, maar – in ieder geval in de Latijns-Amerikaanse context – dan wel aan het type etnografie dat zich niet blindstaart op de muren door deze, en de terugtrekking waarvoor ze symbool staan, exclusief toe te schrijven aan de bovenlaag van de samenleving. De muren

Timo Peeters

die opgeworpen worden in reactie op geweld en sociaal lijden in Guatemala-Stad verdelen, maar getuigen tegelijkertijd van een wijdverspreide neiging tot terugtrekking die zich voordoet in verschillende vormen en binnen verschillende sociale klassen. Er moet daarom ook oog zijn voor wat de murenbouwers bindt.

Dit artikel gaat over de wijze waarop bewoners van Guatemala-Stad uit verschillende sociale klassen omgaan met de verscheidenheid aan gevaren, onzekerheden en angsten die hun dagelijks ten deel vallen. Het is gebaseerd op acht maanden etnografisch onderzoek verdeeld over twee periodes (mei tot september in 2016 en februari tot juni in 2017), dat in het teken heeft gestaan van vijf casussen die alle een andere sociale klasse vertegenwoordigden (Peeters, 2021).¹ Van arm naar rijk waren dat: (1) een groep daklozen wiens toe-eigening van een stuk stoep gemarkeerd werd door een verzameling vuile matrassen, versleten fauteuils en andere, meer willekeurige dingen die ter plaatse circuleerden – een onderkomen dat niet zonder sarcasme *El Castillo* (Het Kasteel) genoemd werd; (2) Miguel en zijn gezin, die vanwege een afpersing gevlucht waren uit een beruchte wijk van de stad en hun leven weer probeerden op te pakken in een gated community; (3) Oscar en zijn dochters, die, zeker in het geval van de laatsten, er bijna een kluzenaarsbestaan op na hielden; (4) Gustavo, die in het verleden had behoord tot een machtige evangelische sekte en nu samen met zijn dochter Valeria zijn leven weer probeerde op te pakken; en tot slot (5) Claudina, die met haar vijf kinderen en personeel (waaronder een lijfwacht) een villa bewoonde in een chique deel van de stad, maar ooit in een arme wijk geboren was. Dat ik het vertrouwen voel om de vijf casussen te laten spreken voor de bredere omgang met geweld in Guatemala-Stad komt omdat ik zowel bij de casusselectie als daarna kon putten uit een scala aan daar opgedane contacten en onderzoekservaringen en inzichten uit de literatuur.

Het is mij in dit artikel niet te doen om een zo inclusief mogelijk overzicht te geven van de copingmechanismen die mijn respondenten aanwendden in reactie op geweld, sociaal lijden en hiermee samenhangende ontologische onzekerheid – daar waren er talloze van – maar om uit te weiden over terugtrekking, het belangrijkste thema dat zich in dit verband aandiende. Ik onderscheid drie vormen: terugtrekking van ‘de gevaarlijke ander’, nostalgische terugtrekking ‘in de tijd’ en terugtrekking ‘uit het lichaam’. Zij borduren alle voort op eenzelfde logica, terwijl ze gevoed worden door het fysieke geweld en structurele geweld waarmee mensen geconfronteerd worden. Ik bespreek ze in voornoemde volgorde.

2 Terugtrekking van de gevaarlijke ander

Security guards met hun typische *shotguns*, robuuste SUV's met geblindeerde ramen en natuurlijk de met glasscherven en prikkeldraad getooide muren van gated communities: de meest dominante beelden van de terugtrekking van de gevaarlijke ander, die in deze paragraaf centraal staat, drukten niet alleen een belangrijk stempel op de levens van mijn respondenten en vele andere stadsbewoners, maar ook op

1 De namen van mijn respondenten zijn gefingeerd. Dit geldt ook voor de wijken en andere plaatsaanduidingen die genoemd worden binnen Guatemala-Stad.

het aangezicht van de stad. Guatemala-Stad is, net als veel andere Latijns-Amerikaanse steden – om de titel van Teresa Caldeira's (2000) gezaghebbende studie over criminaliteit, segregatie en burgerschap in São Paulo aan te halen – een 'city of walls'. Maar hoe is dit zo gekomen? Hoe kijken bewoners van gated communities zelf naar de muren?

Vraag een willekeurige bewoner van een gated community in Guatemala-Stad waarom hij voor een beveiligde, afgeschermd woonvorm heeft gekozen en deze zal waarschijnlijk wijzen op de torenhoge criminaliteit in de stad. Het is een antwoord waar de meeste sociale wetenschappers geen genoegen mee zullen nemen. Gated communities zijn symbolen van ongelijkheid en segregatie, zo schetste Caldeira (2000) ruim twintig jaar geleden een beeld dat nog steeds veel navolging krijgt. Aan de hand van haar concept 'talk of crime' – de sociaal geconstrueerde verhalen over criminaliteit die voornamelijk draaien om criminaliteit, maar ook beïnvloed worden door angsten en vooroordelen ten aanzien van onder meer ras en klasse – laat zij zien hoe de elite criminaliteit gebruikt om machtsverhoudingen in stand te houden of te verscherpen. Het vertegenwoordigt een discours dat de wereld verdeelt in goed en slecht en dat daarmee legitimiteit geeft aan het optrekken van muren en het creëren van wat zij ziet als sociaal homogene enclaves, die alleen gerealiseerd kunnen worden door controle en surveillance (zie ook Caldeira, 1996). De massale vlucht naar beveiligde en private enclaves heeft desastreuze gevolgen voor het leven in São Paulo, aldus Caldeira (2000: 258):

'The fortified and private enclaves cultivate a relationship of rupture and denial with the rest of the city and with what can be called a modern style of public space open to free circulation. They are transforming the nature of public space and the quality of public interactions in the city, which are becoming increasingly marked by suspicion and restriction.'

Een voorbeeld van een meer recente beschrijving van gated communities die op belangrijke punten overeenkomt met die van Caldeira komt van Katja Franko Aas (2013: 73). Wederom werpt controle zich op als noodzakelijke voorwaarde van een levensstijl die handelt naar onverdraagzaamheid ten opzichte van diversiteit:

'Gated communities can be seen as a radical expression of the fragmentation of society where the solutions to the dilemmas of living with difference in modern cities are practices of social exclusion and self-exclusion. Members of gated communities can control and exclude people from their communities, and crucially, exclude themselves from city life as well.'

Caldeira focust zich in haar onderzoek op São Paulo, maar geeft aan dat de vormen van uitsluiting en afscherming waarvan de Paulistaanse elite zich bedient een beproefde formule volgen die gebruikt wordt door stedelijke elites over de gehele wereld. Franko Aas richt zich in haar opmerkingen op gated communities in zogenaamde 'global cities', steden die een vooraanstaande rol spelen in de wereldeconomie en tezamen een mondiaal netwerk vormen. De *global city*, zo legt Franko Aas uit, is tegelijkertijd een 'dual city' (Borja & Castells, 1997; Scholar, 2006), een begrip dat

Timo Peeters

ze uitlegt aan de hand van Mexico-Stad, waar de veertig procent van de bewoners die onder de armoedegrens leeft geen of nauwelijks een rol speelt in het functioneren van de stad als internationaal zakencentrum.

Wie de verscholen werelden van de vele beveiligingsmuren en omheiningen van Guatemala-Stad plaatst naast de soms immense sloppenwijken van de stad met hun typische duik in ravijnen is geneigd de ordelijke voorstelling van zaken van Caldeira en Franko Aas zonder noemenswaardige aanpassingen over te nemen. Wie zowel het leven voor als achter de beveiligingsmuren onder de loep neemt, ziet echter dat deze beelden de realiteit voor een stad als Guatemala-Stad – en veel andere Latijns-Amerikaanse steden (waaronder, zo vermoed ik, Mexico-Stad en het huidige São Paulo) – te zwart-wit voorstellen. Om te beginnen omdat bewoners van gated communities in Guatemala-Stad zich minder afgeschermd weten van wat Franko Aas het stadsleven noemt dan vaak wordt gesuggereerd in de literatuur. Ik geef twee redenen.

Ten eerste dreigt bij bovenstaande beelden, waarin terecht gewezen wordt op de vruchtbare bodem die het discours rondom criminaliteit biedt aan stereotypering en discriminatie, vergeten te worden dat mensen in een stad als Guatemala-Stad alle reden hebben om bang te zijn voor criminaliteit. In haar onderzoek naar de impact van geweld en angst op de bovenklasse van de Mexicaanse stad Monterrey is Ana Villarreal (2015) misschien wat te rigoureuus als ze stelt dat de impliciete kernvraag van veel studies naar *'fear of crime'* – waarom zijn mensen zo bang? – bijna irrelevant is in contexten waar geweld wild om zich heen slaat, maar haar punt is duidelijk. Waarom zouden mensen het niet zijn? Het is niet zonder reden dat Miguel en zijn gezin (casus 2) zich in een eigenlijk te dure gated community vestigden nadat ze zich genoodzaakt voelden te vertrekken uit de marginale (en niet ommuurde) wijk Balcón Verde. Hun vlucht laat ook zien dat de 'fortificatie' waarover Caldeira (2000) sprak in *City of walls* allang niet meer het exclusieve privilege van de elite is. Gated communities vind je terug in alle soorten en maten, hoewel de meeste zich op de (lagere) middenklasse en rijke klasse richten. El Dorado, de gated community van Miguel, is een grote middenklassewijk waar je een 'ander soort lucht' inademt, zoals een van Miguels dochters zei, daarbij niet in de laatste plaats doelend op de veiligheid en de vrijheid die deze nieuwe leefomgeving haar bood. Tegelijkertijd gaf ze aan dat haar gevoel van veiligheid niet zozeer gestoeld was op het feit dat de wijk bewaakt werd door *security guards*, maar meer op het hardnekkige gerucht dat er in El Dorado een aantal *narcos* (drugsbaronnen) zouden wonen, iets dat andere criminelen op afstand zou houden.

Het brengt me bij het tweede punt dat ik hier wil maken: controle mag dan het hoogste goed zijn binnen een gated community, maar deze is, ook in rijke ommuurde wijken, doorgaans verre van absoluut. Dit komt allereerst doordat de controle die kan worden uitgeoefend zich met name richt op mensen van buiten de muren. Er is echter weinig wat bewoners kunnen doen om te voorkomen dat iemand een huis koopt of, in sommige gevallen, huurt in hun 'gemeenschap'. Het maakt dat van (ervaren) sociale homogeniteit, zoals in de gated communities van Caldeira's São Paulo, vaak geen sprake is. In rijke wijken van Guatemala-Stad wonen, om een aantal smaken te noemen, oud geld, nouveau riche, plantagebezitters, politici en narco's vaak door en naast elkaar. Het enige dat iemands aanwezigheid in een gated

community zegt, is dat deze persoon kennelijk genoeg geld heeft om daar een huis te kunnen betrekken. Claudina (casus 5) was een voorbeeld van wat je een ‘ongewenste insider’ zou kunnen noemen. In tegenstelling tot veel andere rijken in de stad was ze arm geboren en had ze weinig onderwijs genoten. Ook was ze manager van een aantal motels, een branche die geassocieerd werd met prostitutie – en niet ten onrechte: de prijs van een kamer werd doorgaans zowel per uur als per dagdeel aangegeven. Als gevolg hiervan werd ze met de nek aangekeken door andere bewoners.

Daarnaast zijn de beschermingsmaatregelen van gated communities doorgaans verre van waterdicht. Deze worden in de regel beschermd door mensen met minimale training en lage lonen die vaak net zo bang zijn voor de criminelen tegen wie zij bescherming moeten bieden als de bewoners (Chávez, 2019). Waarom zouden zij hun leven wagen voor andermans veiligheid? Ook zijn maar weinig gated communities volledig ommuurd of omheind. Binnen deze context is het niet verwonderlijk dat er tijdens mijn veldwerkperiode twee keer met succes ingebroken werd in Flor del Campo, de wijk waar Gustavo en Valeria (casus 4) woonden. Of dat er in Loma Linda, de wijk van Oscar en zijn gezin (casus 3), een groepje jonge wijkbewoners actief was die zich schuldig maakten aan overvallen en inbraken zonder dat *security guards* ingrepen of, zo vermoedde Oscar, durfden in te grijpen.

Het gebrek aan absolute controle betekent niet dat gated community-bewoners in Guatemala-Stad niet geneigd zijn een gesimplificeerd onderscheid te maken tussen de mensen binnen hun wijken en die daarbuiten, maar wel dat het tot een minder dualistisch beeld leidt van goed en slecht. De gevaarlijke buitenwereld begint vaak bij de buurman. Dit wordt nog eens versterkt door het feit dat Guatemalteken over het algemeen met veel wantrouwen naar elkaar kijken. Deze neiging heb ik, in Calderiaanse termen, omschreven als ‘*the talk of the Guatemalan*’. Aan ‘de Guatemalteek’ kleeft het type negatieve generieke karakterisering – zijnde een dief, onbetrouwbaar, afgangstig – dat zoals Kwame Anthony Appiah (2019) uitlegt, mensen aanmoedigt het niet alleen te accepteren, aangezien mensen geneigd zijn eerder generalisaties voor waar aan te nemen als die een voor hen verontrustende boodschap bevatten, maar ook om het onderwerp ervan als ‘een soort’ te beschouwen met een gedeelde essentie.² Oftewel, waar de *talk of crime* aanstuurt op een scheiding tussen goed en slecht, plaatst de *talk of the Guatemalan* iedereen in het verdachtenbankje, hoewel niet iedereen in gelijke mate natuurlijk. Deze is daarmee zowel een correctie op het simplistische onderscheid van de *talk of crime* als een katalysator voor nog meer muren en segregatie.

Als er iets is dat de bewoners van gated communities bindt, is het angst voor de buitenwereld, maar diezelfde angst maakt ook dat het hier om een zeer instrumentele verbinding gaat die niet zozeer getuigt van sociale cohesie als wel van een gedeeld belang op het gebied van bescherming en beveiliging. ‘Dat wat zich verenigt

2 Daarmee omvat de *talk of the Guatemalan* zowel een sneer naar ‘de ander’ als een vorm van zelfkritiek die blijk geeft van wat Pierre Bourdieu (2000) ‘symbolisch geweld’ noemt, een term die verwijst naar de mechanismen van symbolische overheersing die helpen bij het reproduceren van sociale hiërarchieën door ervoor te zorgen dat mensen het geweld dat op hen wordt uitgeoefend onrecht gaan beschouwen als iets dat ze aan zichzelf te danken hebben.

door angst, valt uit elkaar door angst’,³ zo stelt de Mexicaanse antropoloog Rossana Reguillo (2005 in Santillán, 2008). De straten van El Dorado, Loma Linda, Flor del Campo en Vista Alegre – de gated communities van mijn respondenten – waren geen van alle het toneel van een bruisend gemeenschapsleven. En hoe exclusiever de wijk, hoe meer individuele huizen zelf worden beschermd door poorten, bewakers en andere individuele veiligheidsmaatregelen. In Vista Alegre, de wijk van Claudina, waren huizen van de straten afgeschermd met poorten die weinig tot niets onthulden van wat erachter verborgen zat. Bewoners betraden de straten meestal van achter de geblindeerde ramen van hun auto’s. En zo kon het gebeuren dat de kinderen van Claudina geen idee hadden wie hun burens waren of hoe ze eruitzagen.

Uit het bovenstaande blijkt dat de muren van gated communities meer doorlaten van wat Franko Aas ‘het stadsleven’ noemt dan waarschijnlijk gewenst door haar bewoners. Daarnaast is het belangrijk op te merken dat gated communities, en dit geldt in het bijzonder voor steden als Guatemala-Stad die voor Latijns-Amerikaanse begrippen relatief klein zijn (Thomas, O’Neill, & Offit, 2011), vaak verre van zelfvoorzienend zijn. Een logisch gevolg hiervan is dat de terugtrekking waar de gated community symbool voor staat veel meer behelst dan muren, hekken, camera’s en *security guards* alleen. Het gaat ook over hoe je je beweegt in een stad, of hoe je je niet beweegt. Oscar en zijn drie volwassen dochters waren in de dertien jaar dat ze in hun gated community woonden nog nooit naar rechts gegaan bij het verlaten van hun wijk (de enige andere optie was naar links). De reden? Het was de weg naar een beruchte wijk. Waar die zich precies bevond en hoe ver het rijden was, konden ze niet met zekerheid zeggen.

De vraag die zich opdringt is: wat moeten we verstaan onder stadsleven? In veel opzichten is de teruggetrokken levensstijl niet, of niet meer, een uitsluiting van het stadsleven, zoals Franko Aas schrijft en ook Caldeira impliceert, maar simpelweg het stadsleven. ‘*Life for “the free”*’, zo schrijft Anthony W. Fontes (2018: 146) over de wijze waarop collectieve paranoia en angst bezit hebben genomen van alledaagse overlevingsstrategieën in Guatemala-Stad, ‘*is becoming ever more prison-like.*’ Dit wordt ook duidelijk als we naar het leven kijken van mensen in Guatemala-Stad die niet in een gated community wonen. Bewoners van door bendes geregeerde wijken sluiten zich vaak ‘hermetisch’ op in hun huis, zoals een voormalig bendelid het verwoordde (zie ook Colussi, 2017). Ook maken ze gebruik van wat wel ‘camouflage’ wordt genoemd (Villarreal, 2015). Een voorbeeld hiervan vonden we in Balcón Verde, waar veel bewoners ervoor kozen om het schilderwerk van de buitenmuren te verwaarlozen om niet de indruk te wekken dat er in het huis iets te halen viel. Het leven in de wijk was er voornamelijk op gericht geen aandacht te trekken. ‘Zien, horen en zwijgen’, zoals een in door geweld geteisterde gebieden bekend *adagium* luidt, maar veel meer nog ‘Niet zien, niet horen en zwijgen’. Een belangrijke factor in met name de armere wijken is dat onvrijwillig of ongepland contact met anderen niet altijd uitgesloten kan worden. Het teruggetrokken leven is er daarom niet alleen op gericht om contact te vermijden, maar ook op het vermijden van te openhartig contact. Het was tekenend voor de voorzichtigheid waarmee mensen

3 Originele quote: ‘*Lo unido por el miedo, se fragmenta por el miedo.*’

met elkaar in contact traden dat verschillende respondenten een onderscheid maakten tussen een 'vriend(in)' – zijnde iemand tegen wie je 'hoi' zegt als je elkaar tegenkomt – en een 'vriend(in)-vriend(in)', iemand met wie je het type persoonlijke details deelt dat je, wanneer zo iemand kwaad wil, kwetsbaar kan maken voor bijvoorbeeld afpersing.

Deze laatste categorie vrienden en kennissen, waarmee een diepere relatie nagestreefd wordt, zoeken mensen in Guatemala-Stad vaak – en ik geloof vaker dan in minder beladen contexten – in collectiviteiten van wat je 'voorspelbare respectabiliteit' zou kunnen noemen. In hun meest extreme vorm zijn dit collectiviteiten die een hoge mate van voorspelbaarheid met zich meebrengen, doordat er op een niet vrijblijvende manier getracht wordt te leven naar bepaalde waarden en normen, hierbij geholpen door gereguleerd lidmaatschap en fysieke beveiliging van plekken van samenkomst. Het toppunt van voorspelbare respectabiliteit zijn de onder de elite populaire privéclubs of countryclubs, die hun leden vaak een sterk beveiligde plek bieden vol families die al generaties lang met elkaar verbonden zijn. Cruciaal is dat ze in staat zijn om te doen wat gated communities niet kunnen doen, namelijk het lidmaatschap reguleren, waardoor ze hun leden een 'tweede thuis' kunnen geven.⁴ De kerk, bij uitstek een plek met een ethische code, is een andere belangrijke plek van sociale verbondenheid.

Tot slot verdient het vermelding dat de wijdverspreide neiging tot terugtrekking niet alleen de interactie tussen mensen verandert, maar ook de mensen zelf, of in ieder geval hoe ze naar zichzelf kijken. Mijn respondenten beschouwden hun vaak kleine sociale kringen niet als het onfortuinlijke resultaat van het moeten verbinden in een omgeving die wordt gekenmerkt door wantrouwen en terugtrekking – en als zodanig, als iets dat ze graag veranderd hadden gezien – maar in plaats daarvan als resultaat van hun persoonlijkheid (die vaak als weinig sociaal werd omschreven) en hieraan verbonden persoonlijke voorkeuren. De individualisering van het dagelijks leven, zo wordt duidelijk, wordt ondersteund door een geïndividualiseerde logica die helpt een grotendeels opgelegde beperking te veranderen in een product van keuze en daarmee blijkt geeft van een drang naar controle over het leven in een omgeving die hier weinig ruimte toe biedt. Deze en andere neigingen laten zien dat bewoners van Guatemala-Stad de voorkeur geven aan een teruggetrokken levensstijl die waar mogelijk wordt afgesloten door veiligheidsmuren en bewakers, maar ook zonder dit soort maatregelen de boventoon voert.

4 In een eerder etnografisch onderzoek heb ik in samenwerking met een fotograaf een beeld geschetst van een zeer exclusieve countryclub in Quito, waarin de betekenis die de club had voor zijn leden (in een context van geweld en ongelijkheid) en de mechanismen die door de club werden gebruikt om zijn exclusiviteit te beschermen centraal stonden (Peeters & Hoey, 2017). Wie lid wilde worden zonder al familie te hebben in de club moest niet alleen voorgedragen worden, maar ook eenmalig 80.000 dollar betalen – criteria bedoeld om 'bepaalde mensen', zoals werd gesteld, buiten te kunnen houden.

3 Terugtrekking en nostalgie

'When any society – family, community or nation – offers no hope, provides no care, and actively blocks certain people from participation in it, these people withdraw their investment and interest from it, and seek an illutio⁵ elsewhere', schrijft de existentieel-antropoloog Michael Jackson (2005: xxv). Het is een waarheid, zo zagen we in het voorgaande, die wordt weerspiegeld in de wijdverbreide neiging van bewoners van Guatemala-Stad om de bescherming te zoeken van muren, camera's en bewakers – een vorm van terugtrekking die geografische en relationele lijnen volgt. Terugtrekking kan zich echter ook voltrekken langs tijdslijnen, zoals de verhalen van Claudina en Miguel laten zien. Zij behoorden tot de 'ontwortelden' van Guatemala-Stad, mensen die zich niet thuis voelden in de wereld waarin ze leefden (Weil, 1952), en zochten hun psychologische toevlucht tot het nostalgisch herinneren als tegenwicht voor de problemen van het heden. In een land met, in de woorden van Miguel, 'een eindeloos aantal drama's' en als zodanig een eindeloos aantal 'ervoores' en 'erna's', leek nostalgie wijdverspreid te zijn. Tekenend in dit verband is dat Katherine Saunders-Hastings (2018) nostalgie bestempelt als de *'red zone blues'* in haar etnografische studie in een van de vele door geweld geteisterde wijken – 'rode zones' – van Guatemala-Stad, waar ze de betekenis en functie van nostalgie in de verhalen van bewoners over toenemende onveiligheid en bendege geweld onderzocht. Maar welke vorm van troost lag er verscholen onder de oppervlakte van de tijd? Nostalgie, in de vorm van 'geruststellende en identiteitsbevestigende narratieven' (Saunders-Hastings, 2018: 371), gaf Miguel en Claudina een gevoel van geworteld zijn in onzekere en vijandige tijden. Claudina liet geen moment onbenut om te zeggen dat het niet háár wereld was waarin ze leefde, maar de wereld van haar kinderen. Ondanks dat ze zelf al meer dan twintig jaar in luxe woonde, verzekerde ze me dat ze nog steeds het meisje was dat zonder schoenen in de modder liep van El Nacimiento, de arme wijk waarin ze opgroeide. Het was een reactie op de wijze waarop ze zich behandeld voelde in de elitewereld waarin ze leefde, waarbij ze de nadruk legde op dezelfde andersheid die anderen tegen haar gebruikten – iets wat Erving Goffman (1990) classificeerde als 'militantie'.

Miguel vluchtte vanwege een afpersing samen met zijn gezin uit Balcón Verde en probeerde zijn leven weer op te pakken in een gated community. Voor Miguel betekende dit dat hij dagen van vijftien, zestien uur moest maken in zijn taxi om de rekeningen te kunnen betalen, hetgeen hem nauwelijks lukte. Waar hij eerst vooral bezig was geweest met het veilig houden van zijn gezin in een gevaarlijke wijk, bestond zijn dagelijkse strijd na de afpersing vooral uit de opgave om genoeg geld te verdienen om zijn gezin in een veilige wijk te kunnen houden. In deze context begon Miguel niet alleen hevig terug te verlangen naar zijn oude wijk, waar zijn moeder en zus nog steeds woonden, maar deze ook te verheerlijken, iets dat versterkt werd door het gebrek aan waardering dat hij voelde vanuit zijn vrouw en kinderen voor het werk dat hij voor hen verrichtte. Dat de arme maar ooit hechte wijk uitge-

5 De 'illutio' die Jackson hier gebruikt, is een term afkomstig van Bourdieu, die door Jackson wordt omschreven als *'all those things in which we place our hope, or discover a sense of purpose, or consummate our sense of well-being'* (2005: 65).

groeid was tot een gewelddadige plek waar bendes regeerden en ongeveer de helft van de bewoners zou zijn gevlucht voor het geweld, leek hij te zijn vergeten.

Beiden probeerden uit alle macht hun ‘verloren’ werelden in stand te houden. Claudina reed regelmatig naar arme wijken om daar de weinige kennissen die ze had te bezoeken. Ook had ze de gewoonte haar kinderen mee te nemen naar plekken die getekend waren door armoede. Dit om hen de wereld te laten zien waarin ze geboren was en waarmee ze zich nog steeds identificeerde, en daarnaast om hen bewust te maken van de luxe waarin ze opgroeiden. Miguel trachtte zijn oude wereld levend te houden door er veelvuldig over te schrijven op Facebook en andere mensen te betrekken bij de herinnering aan tijden en gebeurtenissen die ze samen hadden meegemaakt. ‘Herinneren is herbeleven’, zoals hij vaak zei. Nostalgische herinnering, zo wordt duidelijk, gaat niet alleen over het construeren van geruststellende ‘zelfverhalen’, maar ook over het delen en samen beleven van deze verhalen. En hoe kan het ook anders: identiteit wordt altijd in dialoog met anderen onderhandeld (het is dan ook opmerkelijk te noemen dat Saunders-Hastings dit aspect van nostalgie buiten beschouwing laat).

Een belangrijk gegeven binnen de nostalgie zoals deze ervaren werd door Miguel en Claudina was dat deze laatsten niet bereid waren te accepteren dat het leven waar ze zo naar verlangden niet meer bestond. Het bestond volgens hen wel degelijk en werd geprojecteerd op specifieke plekken die zich bevonden op nog geen twintig minuten rijden van hun huis. Het maakte de schijnbare uitweg die nostalgie hun bood extra tastbaar.

Met name Miguel fantaseerde over een terugkeer naar Balcón Verde, hoewel ook Claudina zei dat ze het niet erg zou vinden om te verhuizen naar een arme wijk. Miguel noemde deze gedachtegang een vorm van ‘radicaal denken’, die maakte dat hij uiteindelijk alleen maar verder wegdreef van zijn gezin, dieper in zijn verleden. Het veranderde de ‘aanwezigheid van afwezigheid’, het leven met het verlies van zijn oude leven (en zijn oude wijk), in een ‘afwezigheid van aanwezigheid’, de afwijzing van zijn nieuwe leven en de overtuiging dat de enige weg voorwaarts de weg terug was, waardoor hij verder geïsoleerd raakte.

Hoe kon Miguels oude wijk in zijn hoofd uitgroeien tot een baken van hoop, een veilige haven, zo veilig dat Miguel ernaar terug wilde keren? Nostalgische herinnering omvat veelal voorstellingen van het verleden die losgekoppeld zijn van hun tegenstrijdigheden, onrechtvaardigheden en kwalen. Als zodanig vertegenwoordigt nostalgie het soort essentialisme dat vaak heerst onder in verdrukking geraakte individuen (Young, 1999). Cruciaal hierin is dat er weinig krachten zijn die iemand ervan kunnen weerhouden het verleden te verfraaien. ‘*Nostalgia*’, zo stelt Avishai Margalit, ‘*takes a free ride on memory*’ (2011: 80; zie ook DaSilva & Faught, 1982; Pickering & Keightley, 2006; Boym, 2001). Miguel zelf zei het nog mooier, hoewel het woorden waren die toebehoorden aan de Duitse romanticus Jean Paul: ‘De herinnering is het enige paradijs waaruit ze je niet kunnen verdrijven.’⁶ Hij refereerde hierbij natuurlijk aan het feit dat hij zich had laten verdrijven uit zijn oude

6 Originele quote: ‘*Die Erinnerung ist das einzige Paradies, woraus wir nicht vertrieben werden können*’ (Jean Paul, 1793, in Haubrichs, 1997: 3).

wijk. Hij had ook Proust kunnen citeren: ‘De ware paradijzen zijn de paradijzen die we verloren hebben.’⁷

In deze verwarring tussen het ‘denkbeeldige’, verfraaide huis en het ‘echte huis’ (Boym, 2001: xvi) schuilt zowel de kracht als de zwakte, en soms het gevaar, van nostalgische herinnering. De verfraaiing van het verleden waarop nostalgie is gebouwd, gaat niet alleen gepaard met een belofte, maar ook met een potentiële desillusie, vooral wanneer nostalgie zich vertaalt in een drang naar herstel van het verleden. Verblind door het licht van een verfraaid verleden en gedesillusioneerd door een gebrek aan steun die hij kreeg van zijn vrouw en kinderen, zette Miguel uiteindelijk door met het idee om terug te gaan naar Balcón Verde, terwijl zijn gezin achterbleef. Het liep uit op een grote tegenvaller. Zijn oude wijk was in niets de arme gezellige wijk waar hij zo naar terugverlangde, maar bleek dezelfde door geweld verscheurde wijk te zijn die hij noodgedwongen achter zich had gelaten. Vanwege het gevaar dat daar voor hem dreigde – hij was immers niet voor niets gevlucht – zag hij zich genoodzaakt binnen te blijven. Na een moeilijke en eenzame tijd keerde hij terug naar zijn gezin.

En even belangrijk, niet alleen wijken of andere plekken veranderen tijdens iemands afwezigheid (of blijven vrijwel hetzelfde, zoals Balcón Verde na Miguels korte afwezigheid), maar ook de persoon die afwezig is, alsook de wijze waarop er naar deze persoon wordt gekeken. Dit werd vooral duidelijk in het geval van Claudina, die meer dan twintig jaar geleden het arme deel van de stad had verlaten. In haar jaren van afwezigheid was ze meer gewend geraakt aan de voorzieningen die aan haar nieuwe sociale status verbonden waren dan ze zelf wilde toegeven. Bovendien leek ons bezoek aan een door criminaliteit geteisterde wijk in de stad – waar we Marta, de moeder van een van haar voormalige dienstmeisjes, bezochten – aan te tonen dat de tijd haar had beroofd van de straatwijsheid die nodig was om op zo’n plek uit de problemen te blijven, voor zover dit mogelijk is. Hier haalde ze opzichtig een veel te groot biljet uit haar tas om een goedkoop drankje af te rekenen – ‘alsof ze beroofd wilde worden’, zoals Marta, die ons meenam de wijk in, me later zei. Ook pochte ze dat ze voor niemand bang was, ‘zelfs niet voor de dood’, nadat de angstige ogende Marta ons vertelde dat we in de gaten werden gehouden. ‘Ja, maar jij hoeft hier niet te wonen’, hoorde ik Marta mompelen buiten bereik van Claudina. Niet veel later leek een grote zwarte SUV met geblindeerde ramen ons te willen intimideren door opzichtig naast ons te stoppen; politieagenten volgens Marta, die de lokale drugshandel zouden beheersen. Tel daarbij op dat er diezelfde middag twee mensen vermoord werden op de plek waar we een aantal uur daarvoor liepen en het wordt duidelijk dat het afdalen van de sociale ladder – hoewel ogenschijnlijk een stuk makkelijker dan het beklimmen ervan – niet zonder gevaar is. Voor Claudina betekende dit dat er nooit een veilige weg terug zou zijn.

Zoals we hebben gezien, houdt de psychologische toevlucht van nostalgie zich ergens op tussen terugtrekking in de tijd en terugtrekking in de verbeelding. Deze zorgt voor een gevoel van geworteld zijn in tijden van onzekerheid; een plek, vaak met een geografische connotatie, die, varend op de verfraaiende kracht van de verbeelding, beschutting biedt tegen de kracht van het heden. Als zodanig maakt nos-

7 Originele quote: ‘[...] *les vrais paradis sont les paradis qu’on a perdus*’ (Proust, 1954: 177).

talgische herinnering deel uit van het arsenaal waarmee mensen greep proberen te krijgen op hun leven, ondanks beperkte of afwezige keuzevrijheid. Tegelijkertijd wierp de hang naar nostalgie bij Miguel en Claudina ook een meer alledaagse schaduw op hun leven. Bijna per definitie geeft nostalgie blijk van relatieve deprivatie die ervaren wordt ten aanzien van het verleden, omdat het verlies benadrukt, een ‘spijt voor wat de tijd heeft gebracht’ (Pickering & Keightley, 2006: 920). Deze is daarom op zijn best bitterzoet. Daarbij wordt nostalgie niet altijd gemobiliseerd als een strategie om met onzekerheid om te gaan, zoals soms in de wetenschap wordt gesuggereerd (zie bijvoorbeeld Boym, 2001; Saunders-Hastings, 2018), maar kan deze ook komen zonder dat iemand hierom vraagt. De volgende woorden van de Arabische dichter Mahmoud Darwish (2011: 23), die zelf als jonge jongen uit Palestina werd verbannen, zouden door Miguel of Claudina geschreven kunnen zijn. *‘To long’, schrijft hij, ‘means not to find joy in anything here, except shyly. If I were there, you say, if I were there, my laughter would be heartier and my speech clearer.’*

4 Terugtrekking uit het lichaam

Tot dusverre heb ik twee vormen van terugtrekking geïdentificeerd, een die langs relationele en vaak geografische lijnen loopt en een die leunt op de verfraaiing van het verleden. Dit waren echter nauwelijks tactieken die de bewoners van El Castillo (casus 1) konden aanwenden. In wezen hadden ze geen muren, zelfs niet die van een huis, en waren ze te druk met overleven om hun acties te laten sturen door nostalgische herinnering, als er al dergelijke herinneringen waren (zie ook Emirbayer & Mische, 1999). Zij waren niet ontworteld, zoals Miguel en Claudina, maar behoorden eerder tot de ‘nooit-gewortelden’, mensen die door het leven gaan zonder wat Giddens (1991: 39-40) opvat als ‘basisvertrouwen’, dat een individu in zijn vroege jeugd verwerft in dialoog met zijn verzorgers en werkt als een ‘beschermende cocon’ die het individu ‘in staat stelt hoop en moed te behouden’ ten tijde van moeilijke omstandigheden. Zij leefden in een wereld – en ik citeer één van hen – ‘van geweld, van zoveel verdriet, zoveel egoïsme en van zoveel tegenslagen in het leven’. Een wereld van onontkoombare onzekerheid, waarin geweld op elk moment kon komen en van alle kanten, ook van je vrienden op straat. Nergens kwam de diepte van het geweld waarmee de mensen van El Castillo te maken hadden meer tot uitdrukking dan in de vanzelfsprekendheid waarmee de schijnbare tegenpolen van kameraadschap en onderlinge berovingen en ander geweld samensmolten tot een ‘normale’ manier van samenleven in El Castillo.

Als reactie hierop zochten de mensen van El Castillo hun toevlucht in een ander soort terugtrekking, die ik omschreven heb als ‘terugtrekking uit het lichaam’, een copingmechanisme dat beantwoordt aan een behoefte om niet te voelen. Deze vorm van terugtrekking reageert, net als de twee voorgaande vormen, op een door mensen ervaren gebrek aan controle over het eigen lot, maar is minder ambitieus van aard, omdat deze niet probeert de controle terug te winnen en de objectieve situatie te veranderen – noch in opzet noch in de praktijk – maar in plaats daarvan alleen de ervaring probeert te veranderen, en vaak maar voor korte periodes. Meer dan de andere vormen van terugtrekking accepteert de terugtrekking uit het li-

chaam het geweld, het verdriet en het verlies als onderdeel van het dagelijks leven. Ik bespreek hier twee verschillende varianten van terugtrekking uit het lichaam die ik tegenkwam bij de mensen van El Castillo.

De eerste introduceer ik echter met grote voorzichtigheid, omdat deze grotendeels gebaseerd is op de nogal mysterieuze zin 'Mijn lichaam is mijn lichaam niet', die een van de mensen van El Castillo, Wayo, mompelde in een staat van extreme bedwelming, vlak voordat hij overgaf ten overstaan van de andere aanwezigen zonder dat iemand (behalve ik) er ook maar de minste aandacht aan schonk. Belangrijk daarbij te vermelden is dat Wayo op dat moment al genegeerd werd door de rest van de groep, omdat hij al een tijd, en tot irritatie van velen, om gratis drugs aan het zeuren was. Het bracht me op het idee van lichamelijke uittreding als een van de laatste buitenposten van terugtrekking. Maar had Wayo inderdaad een uittredingservaring, een moment waarop zijn lichaam niet meer zijn lichaam was? En zo ja, wat had deze dan veroorzaakt? Het zijn vragen waarop ik geen sluitend antwoord kan geven, niet in de laatste plaats omdat Wayo ten tijde van het uitspreken van de woorden te ver heen was om benaderbaar te zijn.

Hoe het ook zij, ik geloof dat de mogelijkheid van uittreding de moeite waard is om over na te denken. Immers, wat anders hadden de bewoners van El Castillo dan hun lichaam om zich uit terug te trekken? Bovendien leken er in dit geval een aantal verklaringen mogelijk voor een dergelijke reactie. Allereerst zou het feit dat Wayo genegeerd werd door de groep hier een belangrijke rol in kunnen hebben gespeeld. Dit werd als een van de meest indringende gewelddaden ervaren door de mensen van El Castillo. Het is veelzeggend dat ze bij meerdere gelegenheden de behoefte hadden gevoeld om te benadrukken dat ook zij mensen waren. Zij waren mensen, om de dichter Jean Pierre Rawie te parafaseren, 'die meer verloren dan ze ooit bezaten',⁸ zoveel, dat zelfs hun menselijkheid op het spel stond. Het is in deze context mogelijk dat Wayo zijn lichaam verliet, omdat zijn schijnbare staat van onzichtbaarheid hem de zekerheid had ontzegd een '*real live person*' (Laing, 1965: 119; zie ook Herman, 2001) te zijn, zoals kan gebeuren bij chronisch getraumatiseerde personen. Maar het had hier ook om een meer functionele dissociatie kunnen gaan, zoals soms plaatsvond bij gevangenen in naziconcentratiekampen, naar het leek om op deze manier de gruweldaden te kunnen weerstaan waaraan ze werden onderworpen (Giddens, 1991). Net voordat Wayo de woorden uitte, was hij ongeveer tien of twintig minuten weggeweest van El Castillo om geld bij elkaar te sprokkelen om *solvente* (verfverdunner, de meest gebruikte drug in El Castillo) te kopen, zoals hem nogal agressief werd voorgesteld door een aantal anderen. Wie weet wat er met hem is gebeurd in de tijd dat hij weg was. En natuurlijk kan de gebeurtenis gewoon het gevolg zijn van zijn middelengebruik op dat moment, wat een factor leek in elk van de verklaringen, of Wayo zijn lichaam nu had 'verlaten' of niet.

Uittreding, zo wordt duidelijk, is een poging om 'gevaaren te overstijgen en veilig te zijn' (Giddens, 1991: 59), maar is tegelijkertijd geen mechanisme dat bewust ingezet wordt. Dit is veel meer het geval bij het drugsgebruik van de mensen van El Castillo, dat ik, zoals het bovenstaande misschien al suggereert, hier onderscheid

8 'En wij, die meer verloren dan wij ooit bezaten, [...]' Uit het gedicht 'October' (Rawie, 1979).

als de tweede vorm van terugtrekking uit het lichaam.⁹ Het inhaleren van *solvente* hielp de mensen van de straat niet alleen met het onderdrukken van honger, maar ook met het verdoven van het ‘in-de-wereld-zijn’. Het gaf momenten van ontspanning – van niet voelen – in een wereld die vroeg om een constante staat van alertheid en bestond uit een aaneenschakeling van tegenslagen. In dit licht was het niet verwonderlijk dat Moisés, de *solvente*-dealer van de groep, na twintig dagen te zijn gestopt met gebruiken weer begon op moederdag. Het was een trieste dag voor hem, vol herinneringen aan zijn overleden moeder. Het is een bitter gegeven dat de momenten waarop de mensen van El Castillo uitgeteld van de drugs op hun matrassen lagen, waarop ze hun lichamen even lieten voor wat ze waren, ook vaak de momenten waren waarop ze beroofd werden. De ‘armatuur’ van de groep, om in de termen van Primo Levi te spreken, was ‘tegelijktijd het meest verontrustende kenmerk’ (2017 [1986]: 31). Dit werd nog eens versterkt doordat het inhaleren van *solvente* geassocieerd werd met een hele lijst aan schadelijke gezondheidseffecten en de verslaving daarnaast een allesoverheersende druk toevoegde aan levens die al aan alle kanten onder druk stonden. Daarmee benadrukte deze vorm van terugtrekking de wanhoop van de mensen op straat. Hun belangrijkste respons op het onverzadigbare geweld waarmee ze omringd waren, was feitelijk een invitatie tot meer geweld.

5 Wie zijn de murenbouwers?

In *Walls*, een boek waarin de rol van muren in de geschiedenis van de menselijke beschaving centraal staat, en waarin ook de gated community een plek heeft, eindigt David Frye (2018: 249) met de vraag die als een rode draad door het boek loopt: ‘*Who are the wall builders?*’ Het antwoord dat direct daarna volgt, zal weinigen verbazen: ‘*We are the wall builders. It was us all along.*’ Voor de hand liggend of niet, toch zou het goed zijn als dit besef meer zou doorklinken in de sociaalwetenschappelijke discussie over de muren die Guatemala-Stad en andere Latijns-Amerikaanse steden tot ‘steden van muren’ hebben gemaakt. Immers, het idee dat wij allemaal murenbouwers zijn, helpt aandacht te vragen voor de mens achter de muur en kan daarmee aan de basis liggen van een genuanceerder beeld van niet alleen het leven in gated communities, maar van het leven in de gehele stad.

Wie in Guatemala-Stad het leven aan weerszijden van de muren bestudeert, ziet dat gated communities meer van het stadsleven doorlaten dan vaak wordt gesuggereerd in de literatuur (en gewenst door hun bewoners). Zij zijn niet alleen symbolen van ongelijkheid en segregatie, maar ook van het feit dat het geweld van de stad iedereen raakt, hoewel niet op dezelfde manier en in dezelfde mate. Het bete-

9 Mertons (1968) typologie van vormen van individuele aanpassing op het gebrek aan kansen is hier relevant, waarbij drugsgebruik valt onder wat hij *retreatism* (terugtrekking) noemt, wat bij hem staat voor het afwijzen van cultureel gedefinieerde doelen en van de geïnstitutionaliseerde middelen om tot die doelen te geraken. Mijn punt hier is echter dat het drugsgebruik van de mensen van El Castillo, en terugtrekking in het verlengde hiervan, niet zozeer betrekking heeft op culturele normen en institutionele middelen (en de afwijzing hiervan), maar veel meer op het lichaam en het niet voelen van de alledaagse stress en pijn.

Timo Peeters

kent dat ook de meer geprivilegieerde bewoners van Guatemala-Stad alle redenen hebben om bang te zijn voor criminaliteit. En er zijn meer overeenkomsten tussen het leven binnen de muren en dat daarbuiten. Allereerst omdat er vele soorten gated communities zijn met een grote verscheidenheid aan bewoners, van rijk tot arm. Maar belangrijker nog is dat ook mensen die niet terug kunnen vallen op de bescherming van *security guards*, camera's en beveiligingsmuren vaak teruggetrokken levens leiden, ondanks dat onvrijwillig of ongepland contact met anderen veel minder uitgesloten kan worden op de plekken waar ze wonen. Als we, à la Goffman (1972), de routineuze, oppervlakkige gesprekjes die bewoners van marginale wijken als Balcón Verde dagelijks met elkaar voeren in territoriale termen beschrijven, dan hebben deze veel weg van een rit door Guatemala-Stad die langs de ene na de andere beveiligingsmuur voert, met daarachter steeds weer het type persoonlijke informatie waarvan de gesprekspartners weten dat hier niet naar gevraagd behoort te worden (en dat doorgaans niet gedeeld zal worden, ook wanneer hier wel naar gevraagd wordt).

Het bovenstaande laat zien dat de reactie op geweld, angst en onzekerheid vele muren kent. De mate waarin deze muren ontspanning kunnen geven van de greep van geweld, en perspectief kunnen bieden, is voor een belangrijk deel afhankelijk van de middelen en de macht waarover mensen beschikken. Dit blijkt ook uit de twee andere vormen van terugtrekking die ik in dit artikel beschreven heb: de nostalgische herinnering als veilige, 'ommuurde' plek die zich afgeschermd weet van de kracht van het heden en het gevoelloze, uitgetelde lichaam dat dienstdoet als muur van vlees en bloed. De vraag 'Wie zijn de murenbouwers?' is hier zo mogelijk nog relevanter, omdat het om verbeelde muren gaat die maken dat de murenbouwers en de muren één zijn. Dat dit laatste gepaard kan gaan met en uiting kan zijn van een enorme kwetsbaarheid, wordt duidelijk in de levens van Miguel en de mensen van El Castillo. Het staat een meer algemeen antwoord op bovenstaande vraag niet in de weg. Of het nu gaat om onzichtbare muren of om tastbare muren, de murenbouwers, dat zijn de Guatemalteken zelf.

Literatuur

- Appiah, K.A. (2019). *De leugens die ons binden: Een nieuwe kijk op identiteit*. Amsterdam en Antwerpen: Pluim.
- Auyero, J. & Berti, M.F. (2015). *In harm's way: The dynamics of urban violence*. Princeton: Princeton University Press.
- Borja, J. & Castells, M. (1997). *Local and global: Management of cities in the information age*. London: Earthscan.
- Bourdieu, P. (2000). *Pascalian meditations*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Boym, S. (2001). *The future of nostalgia*. New York: Basic Books.
- Caldeira, T. (1996). Fortified enclaves: The new urban segregation. *Public Culture*, 8(2), 303-328.
- Caldeira, T.P.R. (2000). *City of walls: Crime, segregation, and citizenship in São Paulo*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.

- Centeno, M.A. & López-Alves, F. (2000). Introduction. In M.A. Centeno & F. López-Alves (Eds.), *The other mirror: Grand theory through the lens of Latin America* (pp. 3-23). Princeton en Oxford: Princeton University Press.
- Chávez, S. (2019, 10 maart). Ser agente de seguridad privada: Trabajar 12 horas, bajo riesgo y sin ganar el mínimo. *Plaza Pública*, zie www.plazapublica.com.gt/multimedia/guate_armada/ser_agente_de_seguridad_privada.html.
- Colussi, M. (2017, 30 augustus). '¡Los jóvenes de barrios pobres son todos mareros!': Mito detestable. *Aporrea*, zie www.aporrea.org/ddhh/a251612.html.
- Darwish, M. (2011). *In the presence of absence*. New York: Archipelago Books.
- DaSilva, F.B. & Faught, J. (1982). Nostalgia: A sphere and process of contemporary ideology. *Qualitative Sociology*, 5, 47-61.
- Emirbayer, M. & Mische, A. (1998). What Is Agency? *American Journal of Sociology*, 103(4), 962-1023.
- Ferrell, J., Hayward, K., & Young, J. (2008). *Cultural criminology: An invitation*. London: Sage.
- Fontes, A.W. (2018). *Mortal doubt: Transnational gangs and social order in Guatemala City*. Oakland, California: University of California Press.
- Franko Aas, K. (2013). *Globalization and crime*. London: Sage.
- Frye, D. (2018). *Walls: A history of civilization*. London: Faber & Faber.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1972). *Relations in public: Microstudies of the public order*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Goffman, E. (1990). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. London: Penguin.
- Haubrichs, W. (1997). Einleitung. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 27, 3-5.
- Herman, J.L. (2001). *Trauma and recovery: From domestic abuse to political terror*. London: Pandora.
- Jackson, M. (2005). *Existential anthropology: Events, exigencies and effects*. New York en Oxford: Berghahn Books.
- Kilanski, K. & Auyero, J. (2015). Introduction. In J. Auyero, P. Bourgois, & N. Scheper-Hughes (Eds.), *Violence at the Urban Margins* (pp. 1-17). Oxford: Oxford University Press.
- Kleinman, A. (2000). The violences of everyday life: The multiple forms and dynamics of social violence. In V. Das, A. Kleinman, M. Ramphele, & P. Reynolds (Eds.), *Violence and subjectivity* (pp. 226-241). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Laing, R.D. (1965). *The divided self: An existential study in sanity and madness*. Penguin Books.
- Levi, P. (2017) [1986]. *The drowned and the saved*. New York: Simon & Schuster Paperbacks.
- Margalit, A. (2011). Nostalgia. *Psychoanalytic Dialogues*, 21(3), 271-280.
- Merton, R.K. (1968). *Social theory and social structure*. New York: The Free Press.
- O'Brien, M. (2005). What is cultural about cultural criminology? *The British Journal of Criminology*, 45(5), 599-612.
- Peeters, T. (2021). *The unseen: Withdrawal and the social order of violence in Guatemala City* (diss. Rotterdam). Erasmus University Repository. <https://repub.eur.nl/pub/136994>.
- Peeters, T. & Hoey, P. (2017). *A city built by fear: Portraits of everyday life in Quito*. Self-published.
- Pickering, M. & Keightley, E. (2006). The modalities of nostalgia. *Current Sociology*, 54(6), 919-941.

Timo Peeters

- Proust, M. (1954). *Le temps retrouvé*. Paris: Gallimard.
- Rawie, J.P. (1979). *Het meisje en de dood*. Baarn: Erven Thomas Rap.
- Santillán, A. (2008). Linchamientos urbanos: 'Ajusticiamiento popular' en tiempos de la seguridad ciudadana. *Revista de Ciencias Sociales*, 31, 57-69.
- Saunders-Hastings, K. (2018). Red zone blues: Violence and nostalgia in Guatemala City. *Ethnography*, 0(0), 1-20.
- Scholar, R. (Ed.). (2006). *Divided cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomas, K., O'Neill, J.L., & Offit, T. (2011). Securing the city: An introduction. In J.L. O'Neill & K. Thomas (Eds.), *Securing the city: Neoliberalism, space, and insecurity in postwar Guatemala* (pp. 1-21). Durham en London: Duke University Press.
- Villarreal, A. (2015). Fear and spectacular drug violence in Monterrey. In J. Auyero, P. Bourgois, & N. Scheper-Hughes (Eds.), *Violence at the urban margins* (pp. 135-161). Oxford en New York: Oxford University Press.
- Weil, S. (2002) [1952]. *The need for roots*. Abingdon, Oxon en New York: Routledge.
- Young, J. (1999). *The exclusive society*. London: Sage Publications.